

דמויות ללא אחיזה

עיון בדמויות הספרדיות והמזרחיות של א"ב יהושע

תקציר

"המפנה הספרדי" ביצירות א"ב יהושע נרמז בשני רומנים (המאהב, גירושים מאוחרים) ומתבטא במלואו בטרילוגיה הספרדית (מולכו, מר מאני, מסע אל תום האלף).

בחמשת הרומנים הללו אין דמות כל-שהיא, הנטועה באתוס של תרבות לדינו או תרבות מזרחית. במר מאני אף לא אחת מהדמויות מתוארת בהקשר של תרבות לדינו, והפרטים השונים קשורים לנושא הכיליון יותר מאשר להקשר אתני. גם ברומן מסע אל תום האלף – הדמויות המזרחיות גולות מעולמן המקורי, למעט קטעי אקספוזיציה. בשתי היצירות משכיל יהושע להפוך את החיסרון ליתרון:

במר מאני מושג אפקט סוגסטיבי יוצא-דופן על ידי הפערים הרבים שמשתקפים במונדיאלוגים; במסע אל תום האלף יוצרות ההזרות אפקט מלאכותי, המפקיע את היצירה מסבירות ראיסטית, וממקד את הדברים בניגוד בין צפון לדרום.

מבוא

שנות השבעים והשמונים, אשר בהן הופיעו ספרי א"ב יהושע: המאהב,¹ גירושים מאוחרים,² מולכו³ ומר מאני,⁴ היו גם שנות הפריצה של התודעה הרב-תרבותית, הקשורה להתפתחויות תאורטיות בארץ ובעולם, לשינויים דמוגרפיים ולשינויים פוליטיים. זו התקופה של פעילות "הפנתרים השחורים", עליית הליכוד לשלטון, פריחה של מנהיגות מזרחית בפריפריה ובמרכז – כאחת. זו גם התקופה של היווצרות התאוריה הפוסט-קולוניאלית, מאז פרסם אדוארד סעיד את חיבורו הקלאסי אורינטליזם בשנת 1974.⁵

מילות-מפתח: עיצוב-דמות; מונדיאלוג; מימזיס; סאגה; ראיזם; הזרה; רומן היסטורי ראיסטי; אינטר-טקסטואליות; א"ב יהושע; מר מאני; המאהב; גירושים מאוחרים; מולכו; דמויות ספרדיות; דמויות מזרחיות; סיפורת אתנית.

-
1. א"ב יהושע, המאהב, ירושלים 1977.
 2. א"ב יהושע, גירושים מאוחרים, תל-אביב 1982.
 3. א"ב יהושע, מולכו, ירושלים 1987.
 4. א"ב יהושע, מר מאני, תל-אביב 1990.
 5. א' סעיד, אורינטליזם, תל-אביב 2000.

יהושע החל לכתוב בסוף שנות החמישים – בהיותו נער. בתקופה זו עדיין לא חדרה לישראל פוליטיקת הזהויות, והאווירה בארץ עמדה בסימנו של מוניזם פוליטי ורוחני. לא רק המזרחיות טרם נכנסה לאופנה; גם כתיבה נשית או כתיבה דתית היו בכלל זה, אף כי תמיד התקיימו בשולי העשייה הספרותית. המשורר, יוסף-צבי רימון, המשוררת, זלדה מישקובסקי, והסופר יחיאל שמי – החלו לכתוב, לפני שהאווירה הפוסט-מודרנית הפלורליסטית נתנה לגיטימציה לסוגי-כתיבה, שאינם נגזרים מהזרמים המרכזיים של השירה ושל הסיפורת. בתקופה, אשר בה החל יהושע לכתוב, הרי כל מה שלא נכלל במרכז המטפורי של מפא"י ההיסטורית – נדחק הצדה ונתפס כשולי.

במסה הידועה *בחיפוש אחר הזמן הספרדי האבוד*⁶ – תיאר יהושע את דמותו של אביו ואת יחסו שלו להיבט ה"ספרדי" וה"מזרחי" של חייו.⁷ כילד וכנער הזדהה יהושע עם האתוס השולט, ויחסו למורשתו נָבַל בבושה ובהדחקה. בהשפעת אמו, ילידת-מרוקו, שהגיעה ארצה זמן רב לפני העליות הגדולות של שנות החמישים, התנהג כ"אשכנזי" לכל דבר, ודיבר במבטא ישראלי מקובל.⁸ זיכרונותיו של יהושע משקפים את חתירתו להשתייך לזרם המרכזי ולחבורת-ה"המקובלים". התאורטיקן הפוסט-קולוניאליסטי, באבא הומי, מדבר על הפנמת סטראוטיפים דומיננטיים – כאחד הגורמים, המכוננים את הזהות.⁹ סבו של יהושע נהג להלך בתרבוש והיה יהודי שומר-מצוות, ואלה היו שתי צורות קיום, שהמציאות דאז הדירה מהחיים המרכזיים. יהושע מספר, כי גיבורי-ילדותו היו הלוחמים הישראלים בכובעי-הגר, שלדבריו, "לא היו מחוברים לסבי, שהלך עם גלימתו השחורה והתרבוש ברחובות ירושלים".¹⁰

השינוי בפרהסיה הספרותית התבטא, בין השאר, בלגיטימציה, שניתנה לזרם האדיר והגועש של יצירות, בעיקר – שיריות, העוסקות בעולמם של בני עדות המזרח. הרקע הזה אֶפְשָׁר את "המהלך הספרדי" ביצירתו של יהושע.¹¹ הנושא הספרדי בסיפוריו, שנעדר לגמרי או נרמז בלבד – החל להתפתח בהדרגה, החל מהמאה ה-19 דרך גירושים מאחרים, והגיע לשיאו בשלושה רומנים עזי-מבע.

המהלך הזה נתן אותותיו גם בהתפתחותו הפואטית של יהושע.

במאמר זה אתמקד בתופעה מעניינת בתחום בניית הדמויות הספרדיות והמזרחיות ובדרכי עיצובן. עיקר הדיון ייוחד למר מאני ולמסע אל תום האלף,¹² ספרים, המעוגנים בתרבות יהודי ספרד והמזרח.

דמויות ללא אחיזה

עיון בדמויותיו הספרדיות או המזרחיות של יהושע – חושף תופעה מוזרה ומעניינת: בשונה

6. א"ב יהושע, הקיר וההר, תל-אביב 1989, עמ' 228-241.

7. ההיבט הספרדי אינו זהה להיבט המזרחי. עם זאת, שתי מורשות אלו נחשבו זרות לזרם הישראלי המרכזי, שגובש בידי אשכנזים. מושגים אלה המתייחסים למוצא – נתונים במאמר זה בגרשיים בהיקרותם הראשונה בטקסט.

8. יהושע (שם), עמ' 230-231.

9. ראו ב' הומי, 'שאלת האחר', תיאוריה וביקורת, 5 (1994 [במקור: 1990]), עמ' 144-157.

10. יהושע (שם), עמ' 231.

11. ד' משעני, בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד, תל-אביב תשס"ו, עמ' 134.

12. א"ב יהושע, מסע אל תום האלף, תל-אביב תשנ"ז.

מסופרים כעגנון, כעוז, כלוז, כברטוב ואחרים, השואבים את דמויותיהם ממקור ראשון, המוכר להם היטב – דמויותיו הספרדיות או המזרחיות של יהושע הן בחלקן הגדול דמויות ללא אחיזה, נטולות סביבה אותנטית של מורשת ואתוס, ואופן קיומן לוקה מאוד בחסר.

דמויות בסיפורת פועלות כחלק מ'מיליה'; כמובן, משקלה של הסביבה עשוי להשתנות בהתאם לסוגה הספרותית ומוסכמות-הכתיבה של התקופה, אך אין קיום לדמות ללא סביבה תואמת, או מנוגדת, אשר בה היא חיה וביחס אליה היא מגיבה. כך גיבוריו של בלזק – על רקע פריס או הפרובינציה, ודמויותיו של עגנון בבוצ'ץ' או במקומות אחרים בגולה ובארץ. הסביבה, גם ביצירה שאינה ראליסטית – מעניקה הרגשת מלאות ומהימנות, ואת התחושה, שלדמות יש אחיזה בעולם, ויש בה אמת-חיים.

חוקרים רבים נדרשו לדמות הספרדית ביצירות יהושע:

שלושה מחקרים גדולים יוחדו לה,¹³ והיא זכתה לפרשנויות רבות ומגוונות, ואף הפכה לסמן של מתחים אתניים גלויים וסמויים. נוכח כל זאת, מדהימה התלישות שלה ממרחב-חיים אמיתיים – תלישות, המושלכת גם על דרכי-עיצובה וגם על ההיבט הפרשני.

הבה נבדוק את אופני הקיום של הדמויות הספרדיות ואת קשריהן עם סביבתן:

בהמאהב, אשר בו החל המהלך הספרדי, מופיעות שתי דמויות ספרדיות, שאין להן זיקה ממשית לעולם ספרדי: גבריאל ארדיטי מופיע כאירופי דקדנטי; ודוצ'ה השורשית מרוחקת מהמיליה המקורי שלה, וקיומה ברומן הוא נסי, לאחר שהתעוררה מתרדמתה. המשך המהלך – בגידושים מאוחרים, אשר שם מדבר קלדרון על ספרדים בהשוואה לעדות אחרות, אך מלבד השם הספרדי וציון הספרדיות – אין ביטוי לספרדיות עצמה, ואפילו לא בדמותה של האם המשוגעת, שהיא נצר למשפחת אברבנאל.

מולכו מוקדש כולו לגיבור ספרדי 'היברידי', ששורשיו – בעולם ספרדי-ירושלמי, אך חייו התרבותיים בחיפה החילונית – רחוקים מכל ספרדיות. אלי שי קושר את מולכו לחוויית האניסות, ששורשיה בעבר הרחוק מאוד.¹⁴ מולכו גר בחיפה, שרבים בה ה"יקים" של פעם, והיא מייצגת חילוניות מובהקת. זיכרונות בית אביו מעוררים בו מורא,¹⁵ ואין לו חלק ונחלה בהווה הירושלמית-הספרדית של אמו הזקנה. אם יש ספרדיות במולכו, הרי היא תלושה ומסובכת, ובעיקר – מודחקת, וחיינו מעוגנים בעולמה האשכנזי של אשתו – גם לאחר מותה, והסביבה שלו בהווה היא הדומיננטית בחייו הנפשיים והרוחניים.

בסאגה *מר מאני* מעוצבת משפחה ספרדית החל מאמצע המאה התשע-עשרה ועד שנות השמונים של המאה העשרים. במסע אל תום האלף הפליג יהושע אל מרחקי תום האלף הראשון לספירה – תוך כדי קריצה ברורה לתום האלף השני. הדמויות ה"דרומיות" משתייכות לעולם-התרבות, הקשור למרחב-השליטה המוסלמית באירופה ובאפריקה.

בדיסרטציה, שכתבה דבורה רוט¹⁶ על תרבות הלדינו בסיפורת העברית – לא נכלל *מר מאני*,

13. א' בלבן, *מר מולכו: הכיוון הנגדי – עיון ברומנים מר מאני ומולכו מאת א. ב. יהושע*, תל-אביב 1992; משעני (לעיל הערה 11); א' שי, 'רב-ממדיות בדמותו של הגיבור הגבולי ב'מר מאני' וברומאנים של א.ב. יהושע', עבודת דוקטור, אוניברסיטת באר-שבע, 2003.

14. ראו שי (שם), עמ' 260-266.

15. משעני רואה ביחסו של מולכו אל בית אביו – ביטוי לאבל סמוי על הספרדיות. ראו משעני, (שם), תל-אביב תשס"ו, עמ' 163-166.

16. ד' רוט, 'העיצוב הספרותי של תרבות הלאדינו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2007.

ולא בכדי: במחקרה נפרשות יצירות, שבהן מהלכות דמויות חיות על רקע של עולם לדינו עשיר ותוסס. הדמויות קיימות בתוך סביבה על מאפייניה הרבים: תרבות-אוכל, מיני בגדים, מנהגים עממיים, הווי דתי. בדוגמאות שהיא מביאה מובאות דמויות אותנטיות, הפועלות בתוך סביבה אותנטית. כאמור, רוט לא כללה את א"ב יהושע בדיסרטציה שלה, אך כללה את אביו, החוקר והסופר, יעקב יהושע, שתיעד את אורח-החיים הספרדי. ואכן, ספריו של יהושע אינם נותנים ביטוי לדמויות ספרדיות, המהלכות בעולם ספרדי מובחן.

מר מאני נחשב ליצירה הספרדית המובהקת: הוא מתאר חמישה נציגי דורות במשפחה ספרדית. העלילה נפרשת "בכיוון הנגדי", כאשר כל פרק חדש מתאר שלב קדום יותר במשפחה מאני. גם ברומן זה, מהיפים והיומרניים שברומנים של יהושע¹⁷ – הדמויות נטולות-אחיזה במורשת ובאתוס.

הבה נבדוק את הדברים על פי התגלמותם בפרקי הספר:

היצירה נפתחת בשנות השמונים של המאה העשרים ומציגה מונודיאלוג¹⁸ בין הגר לאמה, שנושאו העיקרי – התרשמותה של הגר מהשופט, גבריאל מאני, שהגיעה אליו לביקור. היסוד הדומיננטי בפרק זה הוא הנטייה האובדנית של גבריאל, והגר אף מצילה אותו מהתאבדות. הוא אמנם מופיע כספרדי, ויש בביתו חפצים עתיקים למראה, המרמזים על עולם שהיה, ואולם, מוצאו אינו מתגלה – כתופעה חיה, הקשורה לעולם תרבותי מלא, ורק נרמז פה ושם, למשל, בהליכה לבית-הקברות הספרדי:

אבל כששאלתי אותו, זה האבא שלך? הוא צחק, מופתע מאוד, מה פתאום? אָן.
לא רואה איזו מציבה ישנה היא זו, תסתכלי טוב, זה מהמאה התשע עשרה, זה כנראה הסבא של הסבא שלי... (עמ' 63).

ובהמשך:

והרב היה ממשיך לסלסל שם בהנאה את התפילה, ואני, אמא, עמדתי כך משועשעת בצד, מרותקת אל הספרים הישנים האלה... (עמ' 64).

בפרק השני אנו צוללים לעברה של המשפחה בכרתים: שם היא מתוארת דרך עיניו של המספר, אגון, חייל בצבא-הכיבוש הגרמני במלחמת-העולם השנייה. במהלך האירועים נפגש אגון עם בני-המשפחה, אך רק בשלב מאוחר יותר הוא מזהה אותם כיהודים על סמך פרט ביוגרפי של אבי המשפחה. המוצא הספרדי של המשפחה מופיע כעובדה ספרותית, שאין לה ביטוי ממשי באורחות-חיים. גם בפרק זה, כמו בקודמו – היסוד המכוון קשור לנושא הכיליון האישי:

וחשבתי אז בתמימותי, שהוא מגזים בכניעותו, כי עדיין לא ידעתי שהיה זה רק אופן להודיע על הסתלקות גמורה ומתן רשות למוות להתקרב אליו, מוות שסימן ראשון שלו אולי כבר היבהב בתוכו כנצנוץ עין הקטר מעיקול רחוק... (עמ' 113).

ובהמשך הפרק:

17. ראו י' בסר, 'א"ב יהושע: מר מאני – "מה אני בתוך הוויכוח הגדול?"', עיתון 77, 124-125 (1997), עמ' 26-28.
18. מונודיאלוג הוא דו-שיח, שבו מוצגים רק דברי אחד המשוהחים, ואילו דבריו של בן-שיחו, הקרוי "הנאלם", ניתנים לניחוש על ידי פניותיו ותגובותיו של הראשון. מושג זה מופיע לראשונה בספר **בכיוון הנגדי**. ראו ע' עבאדי, 'חקר השיח במר מאני – ז'אנר דיאלוג המעלים פן מפניו', נ' בן דב (עורכת), **בכיוון הנגדי: קובץ מחקרים על מר מאני של א"ב יהושע**, תל-אביב 1995, עמ' 90-108.

לא, עכשיו אני מבין, את רוצה להמית אותי, בקרב התאבדות על גרמניה... כמו ששלחת למוות את אגון במלחמה הראשונה... (עמ' 141).

בפרק השלישי התקופה היא מלחמת-העולם הראשונה, ונציג המשפחה הוא יוסף מאני, יהודי הרפתקן, שהתחתן עם יהודייה מרוסיה ופועל בקרב הערבים. הסתבכותו בענייני ריגול כמעט מביאה להוצאתו להורג, ולבסוף מומר העונש בגלות לכרתים. חייו של יוסף מאני משתקפים בעיניו של קצין יהודי בריטי, המגולל את קורותיו של יוסף מאני ותוהה על טיבו. המוצא מופיע כפרט ביוגרפי, ולא כאתוס בר-קיום, ודמותו של יוסף מתקשרת לסבך הנפשי, הקושר את כל בני מאני למסכת של כמיהה לכיליון:

וזה יהודי קשה, שמסרב לסניגור, ומוכן להיתלות רק כדי שישא נאום פוליטי קשה... (עמ' 194).

ובהמשך הפרק:

אבל אני יודע, אדוני, והידיעה הזאת מזעזעת וצורבת את לבי, שיש כאן סיפור אחר, והוא רוצה להתנקם במישהו רחוק, וכל הפוליטיקה כמין אובססיה שקפצה עליו (עמ' 191).

בפרק הרביעי, דור אחד קודם, בסוף המאה התשע עשרה, משה מאני בולט בחיצוניותו ובמזגו על רקע הנציגים האשכנזים של הקונגרס הציוני. הוא רופא, המנהל בירושלים בית-יולדות בעל אופי מיוחד, וכאשר הוא חוזר לירושלים, מצטרפת אליו לינקה, ואחיה מצטרף אף הוא על מנת לשמור עליה. כמו בני מאני אחרים, גם הוא מחפש את כיליונו. בפרק – תיאורים רבים של הסביבה הירושלמית, אך אין ביטוי ממש לאתוס של קהילה, השייכת לתרבות לדינו. בתיאור סביבתו יש פרטי-חיים, אך אלה מתקשרים בעיקר לבית-היולדות, ומעט מאוד – מעבר לכך. היסוד המכונן אינו שייך לספרדיות, המופיעה כעובדה אתנית בלבד:

אולי משום שנראה לי למן הרגע הראשון אנטי-תיזה גמורה לכל הסובבים שם, אותנו ירושלמי עגלגל... נמס... בעל הרעמה... נאה סבר... רופא נשים מזרחי... (עמ' 221).

בפרק החמישי מופיע אברהם מאני, אבי המשפחה: הוא ספרדי בן אמצע המאה התשע-עשרה, שחי במחוזות שונים של האימפריה הטורקית. בנו, יוסף, התחתן עם האחיינית של אשת הרב הדיה, ומצא את מותו בדרך מחרידה. כמו בפרקים האחרים, צורת-הדיווח היא מונודיאלוגית, וללא תיאורים אפיים רחבים. מונודיאלוג זה שונה מקודמיו, כי כאן מר מאני עצמו הוא המספר – בשונה ממונודיאלוגים אחרים, שבהם דמות שאינה מהמשפחה מתרשמת מבן משפחת מאני. כאשר אברהם מתאר פרטי רקע שונים, כמו ביתו של הזוג הצעיר בירושלים, יש לדברים זיקה לנושא האישות יותר מאשר לאורח-החיים הקהילתי. כמו בפרקים הקודמים, הרי גם כאן נעדרות תמונות-חיים, הקשורות לאתוס יהודי ספרדי, אעפ"י שאתוס כזה היה קיים במלוא-פריחתו בתקופה המסופרת. משהו מהווי-חיים יהודי נרמז בתיאור האישה, העושה במלאכות-הבית:

אם כן, אני מוצא את בת האחות שלה אשת-חיל, אופה את הבצק ומבשלת, ותבשיליה טעימים ויציבים [...] מאחשי כוסה וקאלאבסה, ושקשוקה לפי היום... – ביום שישי החמין עם כל החמינאדוס... (עמ' 316).

אלי שי טוען, שרמזים לעולם הלדינו – מתגלמים בשירי הקנסינורו והרומנסרו, המשולבים

ביצירה.¹⁹ לא די בכך על מנת ליצור תמונה אפית של עולם טוטלי. בפרק נעדרים תיאורי-רקע של רחובות, בגדים או מיני מזון, ויש לזכור, שהפרק מתנהל במספר מקומות, הנכללים בעולם הגאוגרפי של תרבות הדינו. תיאור כללי של צליינים בירושלים מתקשר לפרשת הרצח הכפול יותר מאשר לאפיונה של העיר. הדמויות במר מאני כמו פועלות בחלל הריק, כאשר הרקע האמיתי שלהן, כדברי גבריאל צורן, אינו המרחב, אלא הזמן הארכיטיפלי על המסתורין שבו.²⁰

גם מסע אל תום האלף נחשב לחלק מהטרילוגיה הספרדית, המקיפה גם את מולכו ואת מר מאני. היצירה מתרחשת במאה העשירית, באירופה ובצפון-אפריקה, כמה מאות שנים לפני גירוש-ספרד. העימות ביצירה הוא בין יהודי מטנגייר לבין יהודייה מצרפת; בין תרבות, המושפעת מהעולם הערבי, לבין תרבות, הממוקמת בחיק העולם הנוצרי. המחבר בחר כזיאנר את הרומן התקופתי-ראליסטי,²¹ אם כי יש ביצירה פרטים, החורגים מראליזם כמשמעו, ואף מעוותים במכוון את העובדות ההיסטוריות. כל הדברים הללו כבר הוזכרו בביקורת,²² ולא התעכבתי עליהם אלא כדי להטעים את העובדה, שברומן כה מפורט, רב-השהיות ותיאורים אפיים – מתגלה אותה תכונה של נתק בין גיבור לסביבתו, ויצירת דמות של גיבור ללא מיליה תואם. ביצירה הזאת בולטים אמנם האפיונים המזרחיים בדמויות, אולם הגיבורים אינם נמצאים בעולמם הם, אלא באקספוזיציה, המתארת את נסיבות המסע. יש תיאור מפורט של האנייה ואביזריה, של זוג גמלים זעירים, של סחורות וחפצים. הדמויות נמצאות בעולם מוגבל וזמני, עולמה של האנייה, ואחר כך הן נאלצות להתעמת עם עולם זר ומוזר של אירופה נוצרית ושל קהילה אשכנזית מארחת וגם עוינת. על כל פנים, הדמויות אינן חיות במחוזותיהן האמיתיים. **דמות ספרדית או מזרחית בתוך עולמה היא, בתוך אתוס עשיר ומפורט, בתוך עולם אפי רב-השהיות – אינה נמצא ביצירת יהושע.**

אכן זו, תופעה מתמיהה, ובמיוחד – על רקע הדגש החזק, שניתן בביקורת למהלך המזרחי-ספרדי של הסופר, שגילה את שורשיו.

נראה, שהסיבה לכך קשורה בעיקר לאי-קיומה של הספרדיות. כבר בנעוריו של יהושע הייתה הספרדיות במצב של שקיעה, והסבא הדתי בתרבוש, שמתאר יהושע במסתו, כבר לא היה תופעה שכיחה וגם לא מקור לגאווה, כמתואר שם. הידע של יהושע על הספרדיות – בא מכלי שני ושלישי, דרך מפגש עם אנשים מבוגרים בבית-הכנסת או דרך המפגש עם כתבי-אביו, המתארים עולם שהיה ואיננו. סופר יכול לכתוב על עולם שאינו מכיר רק אם הוא מרחיק עדותו, כפי שעשה יהושע במסע אל תוך האלף, אשר לקראת-כתיבתו התכוון רבות, וצבר מגוון של עובדות על חייהם של יהודים, נוצרים ומוסלמים בימי-הביניים. אך, כאמור, במולכו ובמר מאני

19. ראו שי (לעיל הערה 13).

20. על-פי ג' צורן, 'זמן כמרחב ומרחב בזמן – מבנה ומציאות במר מאני', 'בן דב (עורכת), בכיוון הנגדי: קובץ מחקרים על מר מאני של א"ב יהושע, תל-אביב 1995, עמ' 69-70.

21. קיימות דעות שונות על אודות הו'אנר של היצירה. עליזה מיוחס-גי'נאו מוצאת הלימה בין הידוע מהמחקר על התקופה לבין המתואר ברומן. לפי גישתה, ניתן לראות את הרומן כהיסטורי. ראו ע' מיוחס-גי'נאו, 'הפייטן וההיסטוריון ב'מסע אל תום האלף' מאת א"ב יהושע', ז' שמיר וא' דורון (עורכות), **מסות על תום האלף**, תל-אביב 1999, עמ' 50-59. יסיף, לעומת זאת, רואה ברומן סיפור-מסע גאוגרפי, הכתוב כרומן מודרני, המעצב את המתח בין העבר להווה. ראו ע' יסיף, 'מסע אל תום האלף – בימים ההם בזמן הזה', ז' שמיר וא' דורון (עורכות), **מסות על תום האלף**, תל-אביב 1999, עמ' 60-67. לעומת זאת, יצחקי גורס, שהסיפור האמיתי מסווה את עצמו כסיפור היסטורי-ראליסטי. ראו י' יצחקי, 'אחדות בתוך ריבוי', ז' שמיר וא' דורון (עורכות), **מסות על תום האלף**, תל-אביב 1999, עמ' 157-165.

22. ראו הערה קודמת.

הספרדיות קלושה, כפי שאכן הייתה בחווייתו של יהושע. הדמות הספרדית של יהושע היא רק סימון מילולי ללא כיסוי אפי, דמות, שקיומה החלקי ללא סביבה מטונימית – מעיד על המציאות שמחוץ לטקסט.²³ היפתחותו של מולכו אל הספרדיות לאחר מות אשתו היא מינורית בלבד ובעלת-אופי נוסטלגי, כיוון שהספרדיות המקורית אינה קיימת, אלא בזיכרונותיהם של הזקנים. בשונה מעגנון – יהושע אינו מנסה לשחזר את העולם האבוד, כי אין לו בסיס לשחזור כזה. תרבות לדינו אינה באה לידי ביטוי ברומנים הספרדיים של יהושע.

בעיית הדמות כמקור לדרכי עיצוב

החֶסְרִים התוכניים שבדמויות הספרדיות – משפיעים במידה רבה על טכניקת הכתיבה. במר מאני נבחרה טכניקת כתיבה מונודיאלוגית, שיש בה עניין רב, אבל היא נועדה בין השאר להסתיר את החֶסְרִים שבדמות. העברת המוקד למונולוגים שנושאת הדמות – מסתירה את הרפיות שבדמות עצמה. במסגרת המונודיאלוגים – רק אחד מבני מאני, אברהם מאני, מדבר על עצמו במונולוג האחרון, בעוד בני-המשפחה האחרים מתוארים באמצעות דמויות, המתרשמות מהם ומספרות עליהם. ההתרשמויות הללו כמו מייתרות את הצורך בתיאורים אפיים רחבים וברקע משכנע, אך התוצאה היא דמות חלקית, הנטולה זהות ברורה. ספק, אם המבקרים הרבים, שהעלו על נס, ובצדק, את יפי הטכניקה המונודיאלוגית ואת האנלוגיות שבין המונולוגים השונים – הבחינו בפונקציית ההסתרה שלה.

הכתיבה המונולוגית משייכת, לכאורה, את הרומן לסוגה הדרמטית יותר מאשר לסוגה האפית, אולם בסוגה דרמטית אמיתית מתבטאים יסודות חוץ-טקסטואליים – כתפאורה בימתית וכהוראות-במה, שמתממשות באופן פיזי ומשמשות תחליף לתיאורים האפיים החסרים. באפיקה המובהקת יש לנו תיאורי-רקע עשירים. מר מאני הוא מעין יצור-כלאיים ספרותי: חסרה לו השלמות של יצירה אפית, והוא אף אינו טקסט דרמטי מובהק. אמנם, גם בפגמיו, רומן זה עדיין סוגסטיבי, עמוק ועוצר-נשימה, אך הנושא הספרדי מעוצב בו רק ברמזים, ועומק-הזמן מחפה על חֶסְרִים בתחום העיצוב המרחבי. ואכן, בסרט, שנעשה בעקבות היצירה, הושלמו חלק מהחֶסְרִים הללו.

חוסר-האחיזה של הדמויות במציאות הממשית – יוצר אפקט של מסתורין. המסתורין הזה הוא תוצאת הפער שבין הקיום המדומיין של הדמות לבין המידע החלקי על אודותיה והעדר סביבה מטונימית. הדמות – כמו מרחפת בחלל רגשי, ואינה משתלבת בעולם ממשי. מה באמת קרה ליוסף מאני: האם נרצח על ידי ערבים או על ידי אביו? מדוע התאבד משה מאני: האם בגלל אהבה שנקטעה, או בשל המטען הגנטי הגורלי?

הדברים אינם חד-משמעיים.

אירוע עתיק השפיע על כל בני-מאני, אירוע, שטיבו המסתורי מאפשר פרשנויות רבות. אברהם מאני הוא היחיד היודע, אך גם בדבריו – רבה ההסתרה. כל בני-מאני הם מוזרים ובעלי-נטייה להרס עצמי, וכולם, פרט לאברהם מאני, מנותקים מהפשר העמוק של מעשיהם החריגים. המחבר העניק לכל דמות את ממד-העומק, הקשור לחידתיות העלומה שבה. פרטים קטנים, העולים מדברי-הדמויות המתבוננות בבני-מאני, טווים את המארג, הפועל על דמיון הקורא,

23. ראו ח' הרציג, הקול האומר: אני, תל-אביב 1998, עמ' 246.

ויוצרים דמויות חידתיות ומעניינות. יהושע כתב על דמויות בלתי-מוכרות לו עצמו, ולכן לא היה מסוגל להתמודד עמן בכלים הספרותיים, שהשתמש בהם ביצירות קודמות שלו. לכן הוא הסתפק בתיאור חלקי של הדמויות מפי אנשים, המתרשמים מזרותם וממסתוריותם, ומאפיינים אותם בעזרת פרטים שונים של חיצוניות והתנהגות, אך בלי לרדת לחידת מעשיהם. המסתורין נמשך אפוא כשרשרת מגנטית מן הסופר התוהה – אל העדים התוהים, ואל הקוראים, המנסים לגשר על הפערים, כאשר אפילו המונולוג האחרון, והראשון בזמן, של אברהם מאני, אינו פותר את החידה אלא באופן חלקי בלבד. המסתורין הזה יוצר אפקט רב-עוצמה של הפעלת הדמיון, והתוצאה היא ספר סוגסטיבי ומרגש.

שונים הדברים ברומן *מסע אל תום האלף*. כאן הרשה לעצמו יהושע פירוט אפי רב. פירוט זה נתאפשר רק משום שיהושע הרחיק עדותו – בדמיינו עולם מלפני אלף שנה. אולם גם בספר ססגוני וראליסטי זה – בולטים היבטים של הזרה ואבסורד, שאינם מאפשרים לנו לקרוא את הרומן כפשוטו. מכאן אולי פנייתו של יהושע אל הרמיזה האינטרטקסטואלית, המפוזרת לרוב במרחבי הרומן, ומעניקה לו אופי של מודעות פוסט-מודרנית. גם ברומן כמו-ראליסטי זה נראים מרחבי-הקיום הרגשי הרבה יותר ממשיים ממרכיבי-הסיפור העלילתי. חלק מהאירועים, כמו המשפט המאולתר ביקב,²⁴ נראים מופרכים מבחינת-המציאות, ששלטה באותה עת. בפתחה לרומן מציין הסופר את אי-היכולת של האדם המודרני לחזור באמת אל עומק העבר. הסופר, היודע, שהדמויות זרות לו מבחינות רבות – בוחר בטכניקת-כתיבה, המדגישה את אופיו המלאכותי של התיאור האפי. לכאורה, הטכניקה מימטית, אך במימוזיס אמיתי ניתנת לקורא תחושה של עולם אמיתי. ברומן זה קשה להימלט מתחושת המלאכותיות.

שתי היצירות כאחת – מזמינות פרשנות אידאית. דומה, שהפגמים במימוזיס יצרו פערים תובעי-השלמה, וזימנו פירושים אידאיים ואלגוריים. למרות "הנושא הספרדי" הידוע בציבור – נוטים רוב המבקרים להתייחס לדמויות הספרדיות – כמשקפות הווייה אידאית מופשטת:

כך – הלל ויס, הרואה בנושא המזרחי רק מעטה חיצוני לנושא שבממד העומק.²⁵ כך – גם יצחקי, המכחיש את הנושא הספרדי גם *במו לכו* וגם *במר מאני*.²⁶ הכחשה מסוג אחר נמצא אצל אירית אהרני, המתייחסת אמנם ליסודות מזרחיים צורניים ברומן, אך רואה בהם הסחה צבעונית.²⁷ דומה לתפיסה זו גישתה של דורית זילברמן, שאף היא כופרת במרכזיות הנושא המזרחי.²⁸ גישה אידאית נמצא גם אצל יורם בק²⁹ ואצל חנה הרציג.³⁰

24. יהושע (לעיל הערה 12) עמ' 126-143.

25. ראו ה' ויס, 'עורו המזרחים (המתנחלים)', *נקודה*, 112 (תשמ"ז), עמ' 19-20, 44.

26. ידידיה יצחקי טוען, שהולשתו של מולכו אינה קשורה לספרדיות ואינה שונה במהותה משוליותם של גיבורים אחרים, שאינם שייכים לזרם המרכזי של החיים בישראל – כמו, למשל, גיבורי אפלפלד. ראו י' יצחקי, 'מעט יושר אינטלקטואלי בבקשה', *עיתון* 77, 146 (1992), עמ' 10-11.

27. הנושא האמיתי, לפי אהרני, הוא הקנאות האידאולוגית, הגורמת לסיכון חייהם ואושרם של בני-אדם. ראו מסתה: א' אהרני, 'מסע אל תום האלף או מעשיות אלף לילה ולילה', *מאזניים*, עג, 1 (1998), עמ' 45-47.

28. לפי זילברמן, הנושא האמיתי הוא מיניות הגבר מנקודת-מבט של גברים, ולכן שייך רומן זה לקטגוריה של 'רומן גברים' על משקל 'רומן נשים'. ראו ד' זילברמן, 'דוח יהושע - על מיניות הגבר', *מאזניים*, עא, 7 (1997), עמ' 4-7.

29. יורם בק רואה במר מאני יצירה על עוצמת הממד ההיסטורי בחיי-היחיד ועל הרצון להיות "אדם נטו" – ללא עול התודעה ההיסטורית. הוא אינו בטוח, שהרומן אכן אומר דבר כלשהו על הספרדיות. ראו י' בק, 'משא ההיסטוריה', *נתיב*, ג, 6 (1990), עמ' 68-70.

30. חנה הרציג רואה במר מאני יצירה, העוסקת בבעיית הזהות, ובבני מאני – תמצית הספרדיות בדרך של הקצנה פרודית. ראו הרציג (לעיל הערה 23), עמ' 235-253.

דמויותיו של יהושע אמנם אינן מעוצבות בשלמות אפית, אולם עצמתן הסיפורית נובעת מדרכי-העקיפין שבחר המחבר, ואשר מתאימות למגבלות שנוצרו, כאשר כתב על הבלתי-מוכר לו מחוויותיו, ורק על מה שהגיע אליו ממקור שני או שלישי: מאביו וזיכרונותיו ומאנשים קשישים שהכיר. העברת המוקד למרחבי-הנפש במר מאני באמצעות המונודיאלוגים והאנלוגיות ביניהם; השילוב של ראלזים והזרות יחד עם רמיזות ספרותיות במסע אל תום האלף – מהווים אמצעים עוקפים, שתרמו לעיצוב דמויות עמוקות, מרתקות ובלתי-נשכחות. המגבלה הספרותית הולידה הישג ייחודי באפיון הדמות הספרדית. הפגמים בכינון הדמות ועולמה במר מאני – אפשרו לו להשיג הישגים יוצאי-דופן מבחינת האפקט הסוגסטיבי של הדמות, אפקט, שמקורו – בפערים הרבים ובהתרשמות הרגשית של הדמות המשוחחת. לעומת זאת, במסע אל תום האלף נוצרה מסכת פוסט-מודרנית של הזרות על רקע ראלי, והנתק בין הדמות ועולמה כמתואר לעיל – ממקד את תשומת-הלב אל הקרע שבין מזרח למערב.

מר מאני ומסע אל תום האלף הם רומנים שונים באופיים, אך בשניהם הגיע המחבר לאפקט מיוחד – כתוצאה מהצורך להתגבר על בעיית המרחק שבינו לבין דמויות פרי-דמיונו, שמקורן אינו בעולמו הממשי. ברומנים האחרים, שבהם מופיעות דמויות ספרדיות (המאהב, גירושים מאחרים, מולכו) – לא נדרש המחבר להתגבר על פערים כגון אלו, ולכן עיצוב הדמויות הספרדיות אינו שונה מהותית מדרכי העיצוב של הדמויות האחרות ברומנים אלו.

